

محمد رضا حافظ نیا*

ابوالفضل کاوندی کاتب**

چکیده

عراق به عنوان کشور حایل ایرانی - عربی و شیعی - سنی از زمان استقلال خود نقش های متفاوتی را در روابط دو قلمرو تمدنی ایرانی و عربی بازی کرده است. وقوع حملات تروریستی ۱۱ سپتامبر در آمریکا نیز توجه جهان غرب را به سوی کشورهای اسلامی و به خصوص عراق کشاند و در نهایت عراق در سال ۲۰۰۳ مورد اشغال آمریکا و متحدانش قرار گرفت و به چالشی اساسی در روابط بین ایران و کشورهای عربی تبدیل شد. سوال اصلی پژوهش این است که روابط ایران و کشورهای عربی بعد از حمله آمریکا به عراق در سال ۲۰۰۳ تاکنون چگونه بوده است؟ در این تحقیق با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و بهره گیری از داده های آماری به تجزیه و تحلیل ۳۶۵۶ عنوان و متن خبری از خبرگزاری فارس پرداخته تا سیر این روابط و همچنین حجم و موضوعات مورد توجه در روابط ایران با هر یک از کشورهای عربی مورد بررسی قرار گرفته شود. در نهایت برای بررسی دقیق تر با استفاده از نرم افزار SPSS به تجزیه و تحلیل داده های استخراج شده پرداخته و در محیط EXCEL به ترسیم نمودارهایی حاصل از مطالعه آماری پرداخته ایم. نتایج حاصل از این مطالعات نشان داد که روابط ایران و کشورهای عربی طی این دوره در یک سطح نبوده و میزان هم گرایی و واگرایی ایران با هر یک از آنها متفاوت است و دو قلمرو ضمن رقابت های منطقه ای همکاری هایی نیز در برخی موارد داشته و عراق عامل مهم در این ارتباط می باشد.

کلید واژه ها: ایران، کشورهای عربی، هم گرایی، واگرایی و عراق

* استاد جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک دانشگاه تربیت مدرس

** دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی دانشگاه تربیت مدرس

فصلنامه مطالعات خاورمیانه، سال هفدهم، شماره ۳، پاییز ۱۳۸۹، صص ۲۶-۹.

مقدمه

ایران و اعراب همسایگان تاریخی یکدیگر و روابط بین آنها یک رابطه دیرینه و چند صد ساله است که طی دوره‌های تاریخی و تحت تاثیر عوامل گوناگون، از هم‌گرایی تا واگرایی و از تنش‌ها تا همکاری‌ها را در بر گرفته و آنچه در حال حاضر نمود می‌یابد، حاصل حب و بغض‌های دوجانبه‌ای است که طی این دوران شکل گرفته است.

کشور ایران بخشی از حوزه تمدنی ایرانی است که در فلات ایران قرار می‌گیرد و به‌وسیله دامنه‌های غربی زاگرس و آب‌های خلیج فارس از حوزه تمدنی عربان در غرب خود جدا می‌شود. ایران سرزمینی است باستانی با ویژگی‌های منحصر به فرد طبیعی، انسانی، فرهنگی، تاریخی، هویتی و غیره که در جوار تمدن عربی قرن‌ها با یکدیگر در تعامل و تقابل بوده‌اند. عربان و یا جهان عرب گستره‌ای وسیع‌تر است و زبان عربی به‌عنوان پنجمین زبان زنده دنیا، عامل دین، گستره تاریخی، فرهنگی و جغرافیایی آنها را به یکدیگر پیوند می‌زند. تا اوایل قرن بیستم ایران خود را در برابر اعراب به صورت واحد می‌دید. از این تاریخ به بعد و تا پایان دهه هفتم قرن بیستم ایران خود را با ۲۲ کشور عربی که کشف نفت در سرزمین‌هایشان به آنان قدرت اقتصادی و سیاسی بخشیده بود، مواجه دید و این علاوه بر رقابت‌ها و تعاملات تاریخی، فرهنگی، نژادی، زبانی ایرانیان و عربان، رقابت‌های سیاسی، منطقه‌ای، نظامی، اقتصادی، امنیتی و اجتماعی را نیز دامن زده و بر پیچیده شدن روابط ایران و اعراب افزود.

بعد از حادثه یازدهم سپتامبر و حمله تروریست‌ها به برج‌های دوقلو، آمریکا از جنگ بزرگ خود با تروریست‌ها در هر نقطه از جهان خبر داد و انگشت خود را به سوی گروه‌های تندرو اسلامی و کشورهای به اصطلاح حامی تروریسم از جمله عراق نشانه رفت. در مقابل، صدام، حاکم دیکتاتور عراق، خود را نماینده جهان عرب می‌دید و مدعی دستیابی به برخی از سلاح‌های کشتار جمعی بود. این بهانه‌ای برای ورود به یک جنگ علیه عراق گردید. در سال ۲۰۰۳ آمریکا با حمله به عراق این کشور را به اشغال خود درآورد و این عاملی مهم برای رقابت بین کشورهای منطقه برای نفوذ و تاثیرگذاری بیشتر در عراق را فراهم ساخت تا از تنش‌های سنتی با عراق بکاهند و سیاست‌های عراق را با خود همراه سازند.

در این پژوهش برآنیم تا با استفاده از تولیدات خبری یک رسانه داخلی؛ یعنی خبرگزاری فارس، به سطح روابط ایران و کشورهای عربی طی دوره مطالعاتی دست یابیم. سوال اصلی ما در این پژوهش این است که: روابط ایران و کشورهای عربی بعد از حمله آمریکا به عراق (۲۰۰۳) تاکنون چگونه بوده است؟

مبانی نظری

هم‌گرایی و واگرایی دو اصطلاح رایج در ژئوپلیتیک و روابط بین‌الملل است. کشورها تحت تاثیر انگیزه‌ها، نیروها، اهداف و منافع، در حالت همکاری، رقابت و تعارض با یکدیگر به سر می‌برند. بر این اساس داده‌های سیاست خارجی روی هم رفته دارای آثار متفاوتی هستند و در نتیجه طیف وسیعی از همکاری‌های دور یا نزدیک، برخوردهای شدید یا ضعیف و نیز رقابت در مقیاس‌های گوناگون شکل می‌گیرد.^۱ بنابراین دو دیدگاه در نظام ژئوپلیتیک جهانی و منطقه‌ای و همچنین روابط بین‌الملل حاکم است: دیدگاه هم‌گرایی که ناظر بر روابط مطلوب و زمینه‌های مناسب همکاری میان کشورها به‌عنوان بازیگران اصلی نظام ژئوپلیتیک جهانی است و دیدگاه واگرایی که بر وجود تعارضات و تضادها میان قدرت‌ها و کشورها دلالت دارد. در نظریه‌های ژئوپلیتیک اعتقاد بر این است که کشورهای دارای تقارن جغرافیایی را اغلب مناطق ارتباط سیاسی دوجانبه و چندجانبه شکل می‌دهند و سیاست خارجی آنها به‌شدت از هم تاثیر می‌پذیرد. هر چه این تقارن جغرافیایی بیشتر باشد، اثرپذیری متقابل بیشتر است و بسته به نوع رابطه متقابل و همانندی‌های سیاسی و فرهنگی و اقتصادی انتظار هم‌گرایی بین آنها می‌رود. بنابراین، ویژگی‌های مشترک جغرافیایی از جمله عواملی است که زیرساخت‌های هم‌گرایی منطقه‌ای را تشکیل می‌دهد.^۲ عوامل فرامادی نظیر هویت‌های تاریخی نیز در تکوین و تداوم مناسبات خصمانه و دوستانه بین کشورها موثرند.^۳ تشابه بین شاخص‌های سیاسی و اقتصادی کشورها نیز هم‌گرایی را تقویت خواهد کرد.^۴ در سازه‌های منطقه‌ای غیرمنسجم که تضادها و تعارض‌ها توسعه می‌یابند، هر چند روابط دوجانبه و چند جانبه بین اجزا وجود داشته باشد، الگوهای مناقشه گسترش یافته و فضای بحرانی بر منطقه حاکم می‌گردد. در این گونه مناطق، شکاف‌های ایجادشده بین اجزا و دولت‌های

منطقه‌ای فرصت‌های مناسبی را برای مداخله‌گران و بازیگران برون منطقه‌ای فراهم می‌کند، بر عکس هر اندازه نظام و سازه ژئوپلیتیک منطقه‌ای قدرت بیشتری داشته باشد، میزان مداخله کمتر و الگوی رقابت آمیز و ستیز ضعیف‌تر خواهد بود.^۵

روش تحقیق

شیوه تحقیق^۶ در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی بوده و ابزار گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و رسانه‌ای است. برای واکاوی روابط ایران و کشورهای عربی به بررسی و تجزیه و تحلیل ۳۵۶۵ خبر از خبرگزاری فارس طی این دوره مطالعاتی پرداخته‌ایم. خبرگزاری فارس با دومیلیون مخاطب روزانه پربیننده‌ترین خبرگزاری داخلی است که در بهمن ماه ۱۳۸۱ راه‌اندازی و حدود ۸ سال از فعالیت آن می‌گذرد.^۷ اخبار مربوط به روابط ایران و هر یک از کشورهای عربی (به جز عراق و لبنان به دلیل شرایط ویژه و حجم بالای اخبار) از بایگانی این خبرگزاری استخراج و مورد بررسی قرار گرفته است. تاریخ اخبار با توجه به موضوع مورد پژوهش از ۸۲/۱/۱ تا ۸۸/۱/۱ که زمان جمع‌آوری اخبار بوده، به طول انجامیده است. بنابراین پژوهش ۶ سال زمانی است و به ۲۴ دوره یا فصل تقسیم‌بندی می‌گردد تا رخدادهای خبری از قوام بیشتری برخوردار شوند. این تعداد اخبار، جامعه آماری در روابط ایران و هر یک از کشورهای عربی است. در این بررسی سعی شده تنها به اصل رخدادهای توجه و نظر خبرگزاری کمتر لحاظ شود تا پژوهش از بی‌طرفی علمی لازم برخوردار گردد. با توجه به حجم بالای اطلاعات نیاز به شاخص‌سازی است. از این رو بعد از بررسی دقیق متن تمام اخبار به دو شاخص اصلی و مشترک دست یافتیم و تمام اخبار را با توجه به این شاخص‌ها مورد بررسی قرار دادیم. شاخص‌ها شامل:

الف) هم‌گرایی: در این بخش رخدادهای خبری که از سطح روابط خوب دوجانبه ایران و هر یک از کشورهای عربی حکایت دارد، قرار می‌گیرند. شاخص‌های مورد استفاده در این قسمت عبارتند از: امضاء توافق‌نامه‌های مشترک همکاری، دیدار سران، ارسال پیام‌های دوستی و یا هم‌دردی، نشست‌های تخصصی مشترک در زمینه‌های مختلف، همکاری‌های اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، دفاعی و غیره، سرمایه‌گذاری‌های دوجانبه، اتخاذ مواضع مشترک در مورد

مسایل منطقه‌ای و بین‌المللی، ارسال کمک، و حمایت از ایران در مسایل گوناگون از جمله انرژی هسته‌ای و مخالفت با طرح حمله علیه ایران، و حمایت ایران از کشور فوق.

ب) واگرایی: در این گروه خبری رخدادهایی قرار می‌گیرند که تنش در روابط را در پی دارند. شاخص‌های این گروه عبارتند از: اتهامات کشورهای عربی علیه ایران در مواردی شامل نفوذ ایران در عراق، همکاری ایران با گروه‌های شیعی و غیره، اتهام ایران علیه کشورهای عربی از جمله همکاری کشورهای عربی با گروه‌های معاند با جمهوری اسلامی ایران، رقابت‌های دوجانبه و چندجانبه ایران و هر یک از کشورهای عربی در زمینه‌های اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، منطقه‌ای و غیره مانند تولید نفت و گاز، اتخاذ مواضع مشترک کشورهای عربی علیه ایران در زمینه‌هایی مانند جزایر سه‌گانه، انرژی هسته‌ای، خلیج فارس و غیره و چالش‌های دوجانبه و چندجانبه در مسایل عراق، لبنان، افغانستان و فلسطین.

بعد از بررسی و انسجام این شاخص و قرار دادن اخبار در هر یک از جداول زمانی با استفاده از آزمون T مستقل و به کمک نرم افزار SPSS به تحلیل آماری سطح روابط پرداخته می‌شود تا میزان اثرگذاری بیشتر هر یک از دوگزینه بالا مشخص گردد. در نتیجه در این ارتباط دو فرضیه شکل می‌گیرد: فرض اول، تفاوت بین میزان سطح هم‌گرایی و واگرایی دو کشور وجود ندارد که این نشان می‌دهد روابط ایران و کشور عربی مورد نظر چالشی و سرد است؛ و فرض دوم، تفاوت بین میزان سطح هم‌گرایی و واگرایی دو کشور وجود دارد و تأیید آن به‌نفع هم‌گرایی نشان از گرمی روابط دوجانبه است.

دو فرضیه یاد شده به ترتیب بر روی روابط ایران و تک‌تک کشورهای عربی مورد آزمون قرار می‌گیرد. در پاسخ به سوال اصلی این فرضیه شکل می‌گیرد که «به نظر می‌رسد سطح روابط بین ایران و کشورهای عربی به صورت یکسان نباشد و الگوهای متفاوتی از هم‌گرایی و واگرایی مشاهده گردد و مساله عراق عاملی مهم در روابط ایرانی - عربی در دوره مورد مطالعه باشد.»

شکل‌گیری روابط ایران و کشورهای عربی

پس از جنگ جهانی اول و تجزیه امپراتوری عثمانی، بریتانیا و فرانسه بر جهان عرب تسلط یافتند

و مرزهای دلخواه خود را بر خاورمیانه به طور یک‌جانبه‌ای تحمیل کردند.^۸ در پایان جنگ جهانی دوم، منطقه خاورمیانه بیش از هر منطقه دیگری در جهان مورد توجه افکار بین‌المللی قرار گرفت و این تحت تأثیر سه عامل: موقعیت تاریخی، فرهنگی و مهم خاورمیانه در اتصال سه قاره اروپا، آسیا و آفریقا؛ ایجاد کشور اسرائیل؛ و پیدایش نفت و اهمیت آن در اقتصاد جهانی بود.^۹ در بین سال‌های ۱۹۳۲ تا ۱۹۶۷ کلیه کشورهای عربی منطقه استقلال خود را به‌دست آوردند.^{۱۰} بریتانیا نیز در ژانویه ۱۹۶۸ اعلام کرد که نیروهای خود را از منطقه خارج خواهد ساخت. برای ایران رویداد در شرف وقوع یک نقطه عطف در تاریخ نقش‌آفرینی طی دو قرن اخیر و پایان یک دوره استعماری کهن در منطقه بود.^{۱۱} اعراب هم که به صورت کشورهای مستقل متعددی درآمدند، به نقش‌آفرینی‌های سیاسی در منطقه به کمک درآمدهای هنگفت نفتی خود پرداختند.

با وقوع انقلاب اسلامی در ایران به رهبری امام خمینی (ره) و تغییرات اساسی در سیاست‌های ایران، فصل نوینی از روابط ایران و اعراب آغاز شد. انقلاب ایران و طرح شعارهای گوناگون نظیر حمایت از مستضعفان و مبارزه با مستکبران، صدور انقلاب اسلامی، رهبری جامعه اسلامی و غیره حساسیت‌هایی را در بین کشورهای اسلامی به‌وجود آورد. دوران بعد از انقلاب اسلامی به نوعی دوران تخاصم ایرانی-عربی است. اولین مورد از تخاصم در روابط ایران و اعراب قطع رابطه ایران و مصر بود که پس از امضا قرار داد کمپ دیوید حاصل شد. با حمله عراق به ایران و حمایت کشورهای عربی از صدام، تقابل ایرانی و عربی بار دیگر نمود پیدا کرد. در این تحقیق برآنیم تا مرحله‌ای از این دوران را که از سال ۲۰۰۳ (۱۳۸۲) و با حمله آمریکا به عراق آغاز می‌شود، مورد مطالعه قرار دهیم.

یافته‌های تحقیق

- روابط ایران و اردن: روابط ایران و اردن بیشترین درصد از سطح واگرایی‌ها را به خود اختصاص می‌دهد. به دلیل همسایگی با عراق، دو کشور بعد از حمله آمریکا به این کشور به ناگزیر در کنفرانس‌ها و نشست‌های مختلفی از جمله نشست شرم‌الشیخ و نشست بغداد شرکت کردند. اردن ایران را به دخالت، نفوذ و حمایت از گروه‌های شیعی و تندرو در عراق متهم می‌کند

و ایران را مجری و طراح هلال شیعی در خاورمیانه می‌داند. ایران نیز با اشاره به برخی اقدامات از جمله حمایت از گروهک منافقین و رفت‌وآمد خانواده شاه سابق ایران به اردن، این کشور را مورد خطاب قرار داده و اردن را به حمایت از صدام حسین در حمله به ایران مقصر می‌داند. در مساله فلسطین نیز اختلاف آشکاری در مواضع دو کشور وجود دارد و سفارت اردن در تهران بارها و به‌خصوص پس از حمله اسرائیل به غزه در زمستان سال ۸۷ و به‌دلیل حمایت اردن از اسرائیل مورد تعرض قرار گرفت و سفرای دو کشور احضار شدند.

در زمینه هم‌گرایی ایران و اردن، با سفر ملک عبدالله به ایران در ۱۱ شهریور ۱۳۸۲ امید به بهبودی روابط می‌رفت،^{۱۲} اما دیدار سران دو کشور از آن پس برای گسترش روابط دوجانبه صورت نگرفت و به‌طور عمده تحت تاثیر مساله عراق بود. اردن در طرح حمله به ایران مخالفت خود را اعلام نموده و در مساله انرژی هسته‌ای نیز مواضع مشترکی با مصر و عربستان دارد و حمایت خود را به شرط همکاری ایران با آژانس اعلام نموده است. ارسال پیام‌های دوجانبه از دیگر موارد در زمینه روابط دو کشور است.

– **روابط ایران و الجزایر:** کشور عربی-آفریقایی الجزایر نزدیک‌ترین کشور دوست ایران در شمال آفریقا به حساب می‌آید. روابط دو کشور از زمان سفر بوتفلیقه به تهران در مهرماه ۸۳، بعد از تیرگی روابط رو به بهبودی نهاد. در این زمینه همکاری‌های اقتصادی، مبادلات و مناسبات تجاری و بازرگانی دو کشور رو به گسترش است. بیشترین خبر مربوط به این حوزه، اوپک و شکل‌گیری اوپک گازی است که دو کشور در آن حضور داشته و اختلافات چندی نیز دارند. همچنین توافق‌نامه‌های گوناگونی در زمینه سرمایه‌گذاری‌های مشترک و توسعه مناسبات فرهنگی و برگزاری هفته‌های فرهنگی در کشورهای یکدیگر داشته‌اند. از نکات قابل توجه در روابط دو کشور، همکاری نزدیک وزارت مجاهدین الجزایر و بنیاد شهید انقلاب اسلامی ایران است که تعداد قابل توجهی خبر را به خود اختصاص می‌دهد. در زمینه مناسبات سیاسی، سران دو کشور دیدارهای متعددی داشته و در زمینه‌های مختلفی؛ از جمله، مسایل آفریقا، جهان اسلام، عراق، فلسطین و بسیاری از مسایل منطقه‌ای و جهانی دیدگاه مشترک دارند و توافق‌نامه‌هایی در زمینه امور سیاسی، دفاعی و امنیتی امضا کرده‌اند. الجزایر در زمینه انرژی

هسته‌ای به‌عنوان خبرسازترین مساله کنونی ایران در جهان، موضعی مثبت داشته و حمایت خود را اعلام داشته است.

- روابط ایران و امارات متحده عربی: با وجود سطح بالای روابط اقتصادی و مبادلات تجاری و بازرگانی ایران و امارات، مناسبات سیاسی دو کشور به دلیل اختلافات سرزمینی و سیاسی کمرنگ است. بیشترین درصد از خبرهای بین دو کشور مربوط به جزایر سه‌گانه و نام خلیج فارس است. شورای همکاری خلیج فارس نیز از موضع امارات حمایت می‌نماید. درمسایل منطقه‌ای از جمله عراق و فلسطین، امارات اختلافاتی با ایران داشته و در جنگ عراق علیه ایران، این کشور به حمایت از عراق از سوی ایران متهم است. در خلیج فارس، امارات اقدام به خرید تسلیحات نظامی از آمریکا و فرانسه نموده است. در زمینه مناسبات اقتصادی، قاچاق کالا از مهم‌ترین چالش‌ها در روابط دو کشور می‌باشد. مساله شهروندان ایرانی مقیم در امارات، برخورد بد با مسافران ایرانی و ایرانیان مقیم در امارات، توقیف قایق‌ها و لنج‌های ایرانی و اماراتی، کلاهبرداری از ایرانیان و زندانی کردن شهروندان در کشورهای یکدیگر در اقدامات متقابل، از جمله مسایل دوجانبه است. در زمینه انرژی هسته‌ای، امارات موضعی امنیتی و زیست‌محیطی داشته و حمایت‌های خود را به شرط همکاری با آژانس اعلام می‌دارد. مناسبات سیاسی دوجانبه در سطح پایینی است و سفر آقای احمدی نژاد در بهار ۸۶ به امارات نیز نتوانست بر آن تاثیر مثبتی بگذارد، با این حال روند مثبتی در مناسبات دوجانبه بود. برگزاری نمایشگاه‌های فرهنگی و هنری در امارات از سوی ایرانیان، حمایت از ایران و مخالفت با طرح حمله به ایران، از جمله مناسبات مثبت دوجانبه بوده است.

- ایران و بحرین: بحرین به‌عنوان کوچک‌ترین کشور خلیج فارس، نگرانی‌های امنیتی با همسایگانش از جمله ایران دارد. حضور جمعیت ایرانی و شیعه در بحرین، جدا شدن بحرین از ایران و طرح آن از سوی برخی در ایران، حساسیت‌هایی را در این کشور ایجاد نموده است. از همین رو نسبت به نیت ایران بدبین بوده و نزدیکی بیشتری به سایر کشورهای منطقه از جمله عربستان و شورای همکاری خلیج فارس پیدا کرده است. در مورد انرژی هسته‌ای، بحرین با یک نگرانی امنیتی و زیست محیطی آن را دنبال می‌کند و با حمله آمریکا به عراق و تهدیدهایی که

علیه ایران صورت گرفت، نگرانی‌های امنیتی بحرین دو چندان شد. از همین‌رو، قراردادهای نظامی و امنیتی با کشورهای غربی بسته و اقدام به برگزاری مانورهایی مشترک با آنها در منطقه طی این دوره نموده است. رفت و آمدهای مقامات ایرانی به بحرین جهت اطمینان دادن به این کشور در ابعاد مختلف؛ از جمله انرژی هسته‌ای و مسایل امنیتی و سرزمینی و نشان دادن حسن نیت ایران در این زمینه، صورت گرفته است. در ارتباط با هم‌گرایی نیز بحرین در زمینه‌های اقتصادی، همکاری‌های گردشگری، مخالفت طرح هرگونه حمله به ایران و غیره همکاری نزدیکی با تهران دارد.

- **روابط ایران و تونس:** تونس کشوری فرهنگی و تاریخی در شمال آفریقا است. عمده مناسبات دو کشور در حوزه‌های فرهنگی و اقتصادی بوده و مناسبات سیاسی و دیدارهای صورت گرفته نیز به تبع آن در همین چارچوب قرار می‌گیرد. در مجموع روابط دو کشور کم‌چالش است.

- **روابط ایران و سودان:** سودان بزرگ‌ترین کشور آفریقایی و نزدیک‌ترین کشور دوست آفریقایی ایران به حساب می‌آید. روابط دو کشور در بسیاری از سطوح قابل تعریف است. در بخش اقتصادی، ایران به اجرای پروژه‌های گوناگون در این کشور نظیر ساخت نیروگاه‌ها و تصفیه‌خانه‌ها اقدام نموده و خودرو و بسیاری اقلام دیگر به این کشور صادر می‌کند. در مناسبات سیاسی و امنیتی، سفرهای متعددی به‌خصوص سران سودان به ایران انجام داده و قراردادهای مختلف سیاسی، امنیتی و دفاعی امضا نموده‌اند. دو کشور در بسیاری از مسایل منطقه‌ای و جهانی از یکدیگر حمایت نموده‌اند؛ از جمله در مساله انرژی هسته‌ای ایران، حمایت سودان و در مسایل داخلی سودان نظیر مساله دارفور و مشکلات مرزی سودان با کشور چاد، ایران حمایت و میانجیگری خود را اعلام داشته است. در مسایل منطقه‌ای و جهانی از جمله مساله فلسطین و جهان اسلام، دیدگاه‌هایی نزدیک به هم دارند. در زمینه مناسبات فرهنگی و آموزشی، برگزاری هفته‌های فرهنگی ایران در سودان و امضای قراردادهای فرهنگی از جمله موارد است. تنها مساله در واگرایی دو کشور، هشدار برخی روحانیون سودان در زمینه نفوذ فرهنگی ایران در سودان و تبلیغات شیعی ایران اعلام شده است.^{۱۳}

- روابط ایران و سوریه: سوریه مهم‌ترین متحد عربی ایران است، به گونه‌ای که در بسیاری از مسایل داخلی و خارجی با یکدیگر به تبادل نظر پرداخته و به مواضع مشترکی دست یافته‌اند. مناسبات دوجانبه ایران و سوریه ابعاد گسترده‌ای دارد. مبادلات تجاری، احداث کارخانه و نمایندگی‌های ایران خودرو و سایپا، دو شرکت خودروسازی ایران در سوریه، احداث کارخانه تراکتورسازی و پروژه‌هایی دیگر؛ از جمله کارخانه سیمان، کارخانه بازیافت، تصفیه‌خانه‌های آب، همکاری در بخش بنادر و غیره از طرح‌های اقتصادی دو کشور طی دوره مطالعاتی است. در مناسبات سیاسی بیشترین دیدار سران ایران و کشورهای عربی در این دوره با مقامات سوری شکل گرفته و امضاء قراردادهای همکاری در بخش‌های امنیتی، دفاعی، سیاسی و تاکید برگسترش مناسبات از سوی هر دو کشور صورت گرفته است. خبرهای مربوط به مناسبات فرهنگی و اجتماعی ایران و سوریه نیز گوناگون بوده است؛ از جمله، برگزاری هفته‌های فرهنگی ایران در سوریه، برگزاری دوره‌های آموزش زبان فارسی، همکاری در بخش گردشگری و زیارتی، توافق‌نامه‌های آموزشی و دانشگاهی، همکاری‌ها در بخش بهزیستی و غیره.

طی دوره مطالعاتی در این پژوهش، مهم‌ترین چالش ایران، و سوریه مساله عراق بوده و اتهامات گوناگونی که از سوی سران آمریکا به هر دو کشور نسبت داده شده است. آمریکا ایران و سوریه را به دخالت، نفوذ، تخریب و حمایت از گروه‌های تندرو در عراق متهم می‌نماید. متحدان اروپایی آمریکا، سران عربستان، مصر، کویت و اردن نیز در این موضع‌گیری موافق با آمریکا هستند و دو کشور را به آشوب در عراق متهم می‌کنند. در مساله لبنان موضع دو کشور نزدیک به هم است. با طرح حملات پیش‌گیرانه بعد از یازدهم سپتامبر و حمله به افغانستان و عراق، بوش، رئیس‌جمهور آمریکا، ایران و سوریه را در لیست سیاه و حامیان تروریسم در جهان و منطقه قرارداد و همواره بحث از حمله به ایران و سوریه و تغییر در رژیم‌های دو کشور طی دوره مورد مطالعه پیش کشیده شد و تحریم‌های آمریکا علیه هر دو کشور در همین چارچوب قرار می‌گیرد. در مساله فلسطین اشغالی، اسرائیل در جبهه مقابل هر دو کشور قرار داشته و مقابله با طرح‌های آن در منطقه و دفاع و حمایت از فلسطینیان، حماس و حزب‌الله از اهداف هر دو کشور است. طی سال گذشته دولت اسرائیل با طرح جدایی سوریه از ایران در مقابل بازپس دادن

بلندی‌های جولان تردیدهایی در روابط دو کشور ایجاد نمود؛ با این حال سوریه در موضع رسمی خود این اقدام و پیشنهاد اسراییل را نادیده گرفت. اشتراک نظر در موضوعات دیگری از جمله مسایل جهان اسلام، حمایت سوریه از روابط ایران و اعراب، موضع‌گیری در مساله صلح خاورمیانه و غیره از دیگر موضوعات خبری طی دوره مورد مطالعه بوده است. در مجموع آنچه در روابط دو کشور ملاحظه می‌شود، نشان از سطح هم‌گرایی و همکاری بسیار بالا دارد.

– **روابط ایران و عربستان سعودی:** عربستان از مهم‌ترین کشورهای خاورمیانه است و مناسبات این کشور با ایران ابعاد گسترده‌تری نسبت به بسیاری از کشورهای دیگر منطقه دارد. این کشور ضمن رابطه با ایران یک رقابت آشکار نیز دارد، به گونه‌ای که مناسبات ایران و عربستان در منطقه رقابتی است. عربستان از دستیابی ایران به انرژی هسته‌ای بیم دارد و بارها آن را اعلام نموده و حمایت‌های این کشور بسته به همکاری‌های ایران با آژانس است. رقابت در مساله عراق، مساله لبنان، رقابت‌های دو کشور در اوپک و میزان تولید نفت، تلاش برای نفوذ در فلسطین اشغالی و نفوذ مذهبی در منطقه از جمله در بحرین و یمن به‌عنوان کشورهای دارای جمعیت شیعه و سنی، مسایل خلیج فارس و غیره، از جمله مسایل رقابتی دو کشور است.

دو کشور ضمن رقابت‌های مذهبی، همکاری‌های نزدیکی در سازمان کنفرانس اسلامی دارند. همکاری در زمینه حج، با وجود برخی اقدامات عربستان در ارتباط با زائران ایرانی، حمایت عربستان از ایران و جلوگیری از وقوع جنگی دیگر در منطقه و مخالفت با طرح حمله به ایران، سفرهای دو جانبه که در جهت گسترش مناسبات از سوی مقامات دو کشور و به‌خصوص ایران بعد از انتخاب آقای احمدی نژاد به‌عنوان رییس جمهور صورت گرفت، مناسبات اقتصادی و فرهنگی هر چند محدود، و برخی مواضع مشترک در مسایل منطقه‌ای با وجود رقابت‌های دوجانبه از جمله زمینه‌های همکاری و هم‌گرایی دو کشور در منطقه است.

– **روابط ایران و عمان:** کشور پادشاهی عمان در جنوب تنگه هرمز واقع شده و روابط آن با ایران به صورت سنتی در حوزه امنیتی و نظامی قرار دارد. دیدارهای مقامات نظامی دو کشور، امضای توافق‌نامه‌های امنیتی و سیاسی، دیدارهای مقامات سیاسی و تاکید بر گسترش روابط از زمینه‌های همکاری دوجانبه است. در برخی مواقع، ساکنین محلی دو کشور در هنگام

صید ماهی و عبورهای غیرمجاز برای یکدیگر مشکلاتی می‌آفرینند. در زمینه مناسبات اقتصادی، همکاری دو کشور در میدان گازی کیش و صادرات ایران به عمان، مبادلات تجاری، برگزاری نمایشگاه‌های تخصصی کالا در عمان و ایران، تأسیس کارخانجات و صنایع و تبادلات و همکاری‌های بندری، از جمله موارد همکاری است. در زمینه انرژی هسته‌ای، عمان حمایت خود را اعلام نموده و آن را در چارچوب سازمان انرژی اتمی می‌پذیرد و همچنین مخالف هرگونه حمله به ایران است. عمان همکاری نزدیکی با شورای همکاری خلیج فارس داشته و در برخی مواضع آن نسبت به ایران، از جمله جزایر سه‌گانه سهیم بوده است. در مجموع روابط دو کشور تحت تأثیر موقعیت ساحلی تنگه هرمز در چارچوب مسایل امنیتی و منطقه‌ای قرار می‌گیرد.

- روابط ایران و قطر: مناسبات سیاسی ایران و قطر پس از انتخاب قطر به‌عنوان رییس شورای همکاری خلیج فارس و انتخاب آقای احمدی نژاد به‌عنوان ریاست جمهوری ایران در سال ۱۳۸۴ رشد قابل توجهی داشت. دیدارهای دوجانبه سران دو کشور و اتخاذ خط‌مشی‌های مشترک در زمینه‌های گوناگون منطقه‌ای و جهانی از آن جمله است. ایران با قطر به‌عنوان همسایه جنوبی دارای ذخایر مشترک گازی است. این موضوع به عامل رقابتی مهمی در روابط دو کشور تبدیل شده و در همین چارچوب همراه با روسیه و الجزایر به‌دنبال تأسیس اوپک گازی هستند. مناسبات سیاسی دارای رشد بوده و سران دو کشور به‌خصوص آقای احمدی‌نژاد و شیخ حمد بن خلیفه آل ثانی دیدارهایی از کشورهای یکدیگر داشته‌اند و در زمینه‌هایی از جمله مساله عراق، به نقطه نظرات مشترکی دست یافته‌اند. در زمینه مناسبات فرهنگی و اقتصادی، برگزاری نمایشگاه‌های تخصصی، سرمایه‌گذاری‌های مشترک در کشورهای یکدیگر، مناسبات بانکی و تجاری و غیره، از جمله مسایل فی‌مابین بوده است. در زمینه انرژی هسته‌ای، قطر همانند سایر کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس نگرانی‌های زیست‌محیطی و امنیتی دارد. با این حال ضمن مناسبات سیاسی، از حق ایران حمایت نموده است. قطر در زمینه مسایل منطقه‌ای از مخالفان حمله به ایران است و آن را برای خود نیز خطرناک می‌داند. همچنین می‌توان به هم‌گرایی‌های دو کشور در سایر مسایل منطقه‌ای از جمله لبنان، غزه، افغانستان، شیعیان یمن، و غیره اشاره کرد. واگرایی در روابط دو کشور اغلب به مسایل مرزی و فرهنگی

باز می‌گردد؛ توقیف شناورهای یکدیگر، نام خلیج فارس، حمایت از امارات در مساله جزایر سه‌گانه، توقیف کتاب‌های ایران در نمایشگاه کتاب قطر، حمله به شناورهای ایرانی و رقابت‌های گازی در همین چارچوب است.

- روابط ایران و کویت: کویت همسایه کوچک عراق و همسایه آبی ایران در خلیج فارس است. حمله عراق به ایران و کویت، کویت را با چالش‌های گوناگون و حتی اشغال این کشور توسط عراق مواجه کرد. از همین رو، عراق همواره مساله مشترک دو کشور به صورت تاریخی است. با حمله آمریکا به عراق، دو کشور خواهان مجازات صدام حسین، رسیدگی به مساله مفقودین و اسرای جنگی، امنیت عراق و گرفتن غرامت از این کشور بوده‌اند. با این حال، کویت در برخی موضع‌گیری‌ها ایران را متهم به نفوذ در عراق می‌کند. مناسبات فرهنگی و آموزشی دو کشور در قالب آموزش زبان فارسی در کویت، امضای توافق‌نامه‌های فرهنگی و آموزشی، برگزاری هفته‌های فرهنگی در کویت و ایران، کشف و باز پس دادن اشیای تاریخی ربوده شده در زمان حمله عراق به کویت توسط ایران و غیره بوده است. در مساله انرژی هسته‌ای ایران، کویت نیز با نگاه امنیتی و زیست‌محیطی به موضوع، مواضع متضادی را در این خصوص اتخاذ می‌نماید. مناسبات سیاسی ایران و کویت در سطوح مختلف و با امضا قراردادهای امنیتی، تبادلات قضایی و حقوقی و دیدارهای چندجانبه در ارتباط با مسایل مختلف نمود دارد. به نظر می‌آید کویت نیز همچون بحرین به نیت ایران با تردید می‌نگرد و سفرهای دو جانبه، در قالب اطمینان دادن به کویت به خصوص در مساله انرژی هسته‌ای اتفاق افتاده باشد. در مناسبات اقتصادی طرح موضوع صادرات آب ایران به کویت، صادرات گاز ایران به کویت، مسایل اوپک و رقابت دو کشور در به‌دست گرفتن ریاست آن، تبادلات و مناسبات تجاری و بازرگانی دوجانبه و غیره پررنگ است. مسایل و نگرانی‌های منطقه‌ای از پرخبرسازترین مسایل دو طرف بوده است. طرح حمله آمریکا به ایران، مسایل خلیج فارس و کشورهای حاشیه آن، همکاری‌های شورای همکاری خلیج فارس و ایران، مساله فلسطین، جزایر سه‌گانه و حمایت کویت از امارات، مساله لبنان و غیره در این چارچوب قابل بررسی دقیق‌تر هستند.

از موضوعات اساسی مورد اختلاف دو کشور مساله فلات قاره ایران و کویت و عدم تعیین

مرز بین آب‌های دو کشور در خلیج فارس است. وجود میدان گازی آرش نیز در این حوزه بر اختلافات دو کشور دامن زده است. مسایل مربوط به شهروندان دو کشور، اتهام علیه ایران در جاسوسی از کویت و همکاری با القاعده، توقیف قایق‌های ایرانی، چاپ مطالب ضد ایرانی در روزنامه‌های کویت، اخراج ایرانی‌ها به‌خصوص علمای شیعه از کویت، مساله شیعیان کویت، طرح کمک کویت در جنگ عراق علیه ایران و غیره از چالش‌های دو کشور به حساب می‌آیند.

- **ایران و لیبی:** در روابط ایران و لیبی بیش از آنکه دو کشور با یکدیگر ارتباط داشته باشند، مورد خطابه آمریکا و اتحادیه اروپایی قرار گرفته‌اند. مناسبات دو جانبه ایران و لیبی محدود و در برخی بخش‌ها شامل دیدار مقامات دو کشور، مبادلات تجاری، حضور در اوپک، حضور برخی کالاهای ایرانی در لیبی و برخی همکاری‌های فرهنگی در غالب مسابقات قرآنی و غیره بوده است. به‌ظاهر مهم‌ترین مساله در روابط دو کشور مربوط به امام موسی صدر است که دولت ایران خواهان پی‌گیری مساله از سوی لیبی است و روابط گسترده‌تر را به آن مربوط می‌داند. اتهامات مشترکی از سوی برخی کشورها به هر دو کشور منسوب می‌شود؛ از جمله دولت یمن ایران و لیبی را به حمایت از شیعیان این کشور و دولت سومالی دو کشور را به دخالت در امور داخلی خود متهم می‌کند. ماجرای هواپیمای لاکربی، تحریم‌های آمریکا علیه هر دو کشور و اتهام به همکاری‌های زیرزمینی با چین، پاکستان و آفریقای جنوبی در زمینه انرژی اتمی، از جمله اتهامات مشترک علیه هر دو کشور است. در مساله انرژی هسته‌ای و اتخاذ سیاست همکاری با غرب از سوی معمر قذافی و ارسال برخی پیام‌های وی برای ایران در زمینه همکاری ایران با غرب نیز از نکات جالب توجه در روابط ایران و لیبی است.

- **روابط ایران و مصر:** روابط ایران و مصر از پیچیده‌ترین روابط حاکم بر دستگاه دیپلماسی ایران در بین کشورهای عربی و حتی جهان است. دو کشور به لحاظ جغرافیای سیاسی، تاریخی، فرهنگی، مذهبی، اقتصادی و اجتماعی دارای پیوندها و اشتراکات بسیاری هستند، اما به‌لحاظ سیاسی در متارکه و قطع روابط به سر می‌برند. مصر مهم‌ترین کشور عربی و آفریقایی است که ایران با آن رابطه دارد. دو کشور در بسیاری از مسایل منطقه‌ای و جهانی دارای اشتراکات و اختلافات اساسی هستند و از همین رو برخی مواقع روبه‌روی هم و مواقعی دیگر

در کنار هم قرار گرفته‌اند. دیدار سران ایران و مصر در حد بسیار نازلی است و اغلب اخبار دو کشور به اظهارات مقامات مصری و به‌خصوص حسنی مبارک اختصاص دارد. بیشترین موضوع خبری در روابط ایران و مصر، به روابط دو کشور و زمانی که مقام‌های دو کشور برای برقراری روابط تعیین می‌کنند. ایران و مصر در منطقه نگاه رقیبانه به یکدیگر دارند و مسایل خاورمیانه از دید دو رقیب مورد بررسی قرار می‌گیرد. در زمینه انرژی هسته‌ای مصر بیشترین نقدها و مخالفت‌ها را با بحث انرژی هسته‌ای ایران دارد و از آن به‌عنوان عامل هسته‌ای شدن خاورمیانه یاد می‌کند. مبادلات اقتصادی در زمینه‌هایی همچون صادرات خودرو به مصر متبلور است. در مجموع می‌توان مصر را بزرگ‌ترین رقیب خاورمیانه‌ای ایران در نظر گرفت و روابط تیره سیاسی دو کشور را در همین چارچوب و در قالب اختلافات ایدئولوژیکی مورد مطالعه قرار داد.

- **روابط ایران و یمن:** یمن پرچالش‌ترین کشور عربی در زمینه شیعیان است. حوثی‌ها در این کشور به اقداماتی علیه حکومت دست زده و حکومت نیز به سرکوب آنان اقدام می‌کند. زمان درگیری‌های زمستان ۸۵ و بهار ۸۶ در این کشور، دولت یمن ایران را متهم به دخالت در امور داخلی خود و تجهیز شیعیان کرده و روابط دو کشور را به تیرگی کامل رساند، به‌گونه‌ای که سفیر خود از تهران را فرا خواند و سفارتش در تهران را تعطیل کرد.

دو کشور همکاری‌های محدودی در زمینه‌های مختلف اقتصادی، مبادلات تجاری و بازرگانی، مناسبات فرهنگی و غیره دارند. یمن از انرژی هسته‌ای ایران به صورت صلح‌آمیز حمایت نموده است. با این حال مجموع روابط دو کشور تحت تاثیر مساله شیعیان قرار داشته و سردی در روابط دو کشور نمود دارد.

- **روابط ایران و سایر کشورهای عربی (مراکش، کومور، موریتانی، سومالی، جیبوتی و اریتره):** روابط ایران و هر یک از کشورهای عربی فوق که در آفریقا قرار دارند، در سطح مناسبات سیاسی و دیدارهای چندی است. مسایل داخلی در کشورهای فوق از جمله مسایل داخلی در سومالی و موریتانی و ابراز نگرانی‌های ایران و همکاری با هر یک از کشورهای فوق در این زمینه، کمک‌ها و همکاری‌های اقتصادی ایران و حمایت آنها از انرژی هسته‌ای و همکاری‌های فرهنگی، از جمله عوامل هم‌گرایی بین ایران و سایر کشورهای عربی بوده است.

در زمینه واگرایی مهم‌ترین چالش ایران با کشور سومالی در شاخ آفریقا است. سرقت کشتی‌های ایرانی و اتهام دولت سومالی علیه ایران به حمایت از شورشیان این کشور از چالش‌های ایران و سومالی است. قطع روابط با مراکش نیز در زمستان سال ۸۷ به دلیل آنچه پادشاه این کشور ایران را ناقض حقوق بحرین و سرزمین آن و حمایت و تبلیغ ایران از گروه‌های شیعی در مراکش می‌داند، صورت گرفت.^{۱۴} در مجموع فراز و نشیب‌های روابط ایران با سایر کشورهای عربی - در دوره مورد بررسی - بسیار کم و مقطعی بوده و ناگزیر آنها را در یک بخش مورد مطالعه و ارزیابی قرار داده‌ایم.

نتیجه‌گیری

با بررسی و تحلیل ۳۶۵۶ خبر مربوط به روابط ایران و بیست کشور عربی پس از حمله آمریکا به عراق به صورت کمی و کیفی، این روابط را می‌توان در دو طیف قرار داد.

الف) برحسب حجم روابط ایران و کشورهای عربی که سه رده قابل تشخیص است:

۱. حجم ارتباط گسترده که در برگیرنده کشورهای سوریه، عربستان، مصر و کویت است و بیشترین میزان ارتباط ایران و کشورهای عربی را به خود اختصاص می‌دهد؛
۲. حجم ارتباط متوسط شامل: الجزایر، عمان، امارات متحده عربی، قطر، سودان، اردن، بحرین و یمن که سطح کم‌رنگ‌تری از روابط را در بر دارد؛ و
۳. حجم ارتباط ضعیف که لیبی، تونس و سایر کشورهای عربی را در بر می‌گیرد و کمترین میزان ارتباط دوجانبه بین کشورهای عربی را به خود اختصاص می‌دهد.

ب) برحسب سطح روابط نیز دو گروه کشورها قرار می‌گیرند:

۱. کشورهایی که هم‌گرایی و روابط خوبی با ایران دارند؛ شامل: سوریه، الجزایر، سودان، تونس، عمان، قطر، کویت و سایر کشورهای عربی (کومور، موریتانی، جیبوتی و اریتره)؛
۲. کشورهای عربی که بین میزان هم‌گرایی و واگرایی آنها تفاوتی وجود ندارد و ضمن روابط با ایران میزانی از واگرایی و تخاصم نیز مشاهده می‌شود؛ شامل: مصر، عربستان، اردن، امارات متحده عربی، بحرین، لیبی، یمن و سایر کشورهای عربی (مراکش و سومالی).

با توجه به یافته‌های تحقیق، مشاهده می‌شود سطح همکاری‌ها و روابط بین ایران و کشورهای عربی الگوهای متفاوتی را در بر داشته و میزان هم‌گرایی و واگرایی و حجم روابط با کشورهای فوق متفاوت است. سوریه بیشترین هم‌گرایی و اردن و مصر بیشترین سهم از واگرایی را با ایران دارند. تخاصم ایرانی-عربی در این دوره نمود کمتری داشته و عمدتاً به بازی‌های سیاسی بدل شده است. حمله آمریکا به عراق نگاه دو حوزه ایرانی - عربی را به‌سوی عراق کشاند و به مهم‌ترین بحث در روابط ایران و کشورهای عربی تبدیل شد. در کنار مساله عراق مهم‌ترین منابع چالش و همکاری بین ایران و کشورهای عربی را می‌توان در مساله انرژی هسته‌ای ایران، مسایل عقیدتی و به‌خصوص مساله شیعیان در کشورهای عربی، حمله احتمالی آمریکا به کشورهای ایران و سوریه، مساله فلسطین و جهان اسلام، مسایل مربوط به خلیج فارس و رقابت‌های دو جانبه به‌خصوص بین ایران و مصر و ایران و عربستان را مشاهده نمود. همکاری‌های اقتصادی و فرهنگی نیز با وجود برخی واگرایی‌ها ادامه پیدا کرده است.

در مجموع طی دوره مطالعاتی، ایران توانسته با نیمی از کشورهای عربی هم‌گرایی نزدیکی برقرار نماید و ضمن رقابت‌های منطقه‌ای، همکاری‌های گسترده با برخی از آنها داشته باشد و همان‌گونه که انتظار می‌رفت، مساله عراق عامل نزدیکی مهمی در روابط ایران و کشورهای عربی بوده است. بنابراین فرضیه پژوهش مورد تایید قرار می‌گیرد.

پاورقی‌ها:

۱. سید عبدالعلی قوام، *اصول سیاست خارجی و سیاست بین‌الملل*، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۸، ص ۲۴۵.
۲. محمدرضا حافظ‌نیا و مراد کاویانی زاد، *افق‌های نو در جغرافیای سیاسی*، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۳، ص ۶۱.
3. Barry Buzan and Ole Waever, *Region and Powers*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, pp. 40-88.
4. Louis Cantori and Steven Spiegle, *The International Politics of Region: A Comparative Approach*, New Jersey: Prentice hall, 1970- p 11.
۵. محمدرضا حافظ‌نیا و ابراهیم رومینا، *تحول روابط ایران و عربستان و تاثیر آن بر ژئوپلیتیک خلیج فارس*، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۷۷، ۱۳۸۴، ص ۳.
۶. برای مطالعه بیشتر در زمینه شیوه تحقیق، رک: محمدرضا حافظ‌نیا، *مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی*، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۷.
7. <http://www.farsnews.com/aboutus.php>
۸. آلاسدایر درایسدل و جرالداچ بلیک، *جغرافیای سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا*، ترجمه دره میرحیدر، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۴، ص ۸۲.
9. W. Ewan Anderson, *The Middle East: Geography and Geopolitics*, London: by Rutledge, 2000, p. 11.
۱۰. درایسدل و بلیک، پیشین.
۱۱. پیروز مجتهدزاده، *کشورها و مرزها در منطقه ژئوپلیتیک خلیج فارس*، ترجمه حمید رضا ملک محمدی نوری، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۸۵، ص ۱۳۵.
12. <http://www.farsnews.net/newstext.php?nn=8206110112>
13. <http://www.farsnews.net/newstext.php?nn=8509280290>
14. <http://www.farsnews.net/newstext.php?nn=8712200748>